

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

---

Σύλλογος «Αμπασάδα»: Αγροτικά μνημεία της Τήνου. Κτίσματα ταπεινά,  
κοσμήματα του τοπίου, επιμ. Κ. Παπαγεωργίου



Τα βίντεο όλων των ομιλιών της διημερίδας μπορείτε να τα παρακολουθήσετε στο:  
[www.youtube.com/@ambassadaTinos](http://www.youtube.com/@ambassadaTinos)

1η έκδοση, Νοέμβριος 2023

Φωτογραφία εξωφύλλου: Μάνθος Πρελορέντζος

Επιμέλεια έκδοσης: Κωνσταντίνα Παπαγεωργίου

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

Τυπογραφική διόρθωση: Γιάννης Καλιφατίδης

ISBN: 978-960-504-363-6

© Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και οι συγγραφείς

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80

τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

[www.nefelibooks.com](http://www.nefelibooks.com)

# ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ

Κτίσματα ταπεινά,  
κοσμήματα του τοπίου

Πρακτικά της διημερίδας του Συλλόγου  
«Αμπασάδα», 22 και 23 Απριλίου 2023

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2023

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κωνσταντίνος Παντζούρης, Βαγγέλης Σαμαράς Αγροτικές εγκαταστάσεις της αρχαίας Τήνου Μια ζωντανή μνήμη .....	9	Στέλιος Λεκάκης, Sam Turner Προσεγγίζοντας το τοπίο «από τα κάτω» Η αγροτική πολιτιστική κληρονομιά της Νάξου .....	89
π. Μάρκος Γ. Φώσκολος Από το βίωμα στον θαυμασμό .....	19	Θεόδωρος Χίου Οι ξερολιθικές κατασκευές ως πολιτιστικά αγαθά – Όφεις και προοπτικές έννομης προστασίας τους από το Δίκαιο Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Ν. 4858/2021) .....	105
Κώστας Δανούσης Αγροτικό τοπίο Τήνου Από την ανάγκη στην καλλιτεχνική έκφραση .....	33	Βιβιάννα Α. Μεταλληνού Η ελεγεία της πέτρας στα υψώματα της Αιγιάλης Αμοργού .....	115
Αλέκος Ε. Φλωράκης Αγροτικά κτίσματα και κατασκευές αγροτικής τεχνολογίας στην Τήνο .....	39	Σεμέλη Δρυμωνίτη, Μαρία Νομικού Οι δράσεις του «Μιτάτου της Αμοργού» ως μέσα ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς και οι κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις τους .....	127
Πέτρος Δελλατόλας «Να βάλω τις πέτρες να δουλέψουν» .....	53	Πάρις Τσάρτας Ο μονόδρομος της βιωσιμότητας στον τουρισμό: η τοπικότητα στο προσκήνιο .....	141
Ιωάννα Παπασταθοπούλου Ξερολιθικό τοπίο Τήνου Ένα μνημείο ζωής – ένα ζωντανό μνημείο .....	59	Απόστολος Σοφιαλίδης Εν αρχή ην... ..	149
Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου Ξερολιθικά κτίσματα στην Ελλάδα Η αξία και η απαξίωσή τους με αναθεωρητική ματιά .....	65	«Αμπασάδα» Αντί επιλόγου Μια αρχή και μια συνέχεια .....	153
Ειρήνη Γρατσία «Καταγραφή – Τεκμηρίωση – Ανάδειξη αγροτικών κτισμάτων 19ου και 20ού αιώνα στη Νάξο» Ένα πρόγραμμα της MONUMENTA .....	81	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ .....	159



Εικ. 1: Χάρτης της Τήνου με τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο.

Κωνσταντίνος Παντζούρης, Βαγγέλης Σαμαράς

## ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΗΝΟΥ ΜΙΑ ΖΩΝΤΑΝΗ ΜΝΗΜΗ

Η γη της Τήνου προσφέρει ένα εξαιρετικό παράδειγμα για τη διαμόρφωση του αγροτικού τοπίου ενός νησιού των Κυκλάδων και τη διαχρονική επιβίωση των ανθρώπων σε αυτό. Οι αμέτρητες ξερολιθικές πεζούλες και τα πολυάριθμα αγροτικά κτίσματα αποκαλύπτουν τον αγροτικό χαρακτήρα του νησιού, από τους νεότερους χρόνους έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Λιγότερο γνωστές είναι οι αγροτικές εγκαταστάσεις της αρχαίας Τήνου, οι οποίες αποτελούν το επίκεντρο αυτής της μελέτης και αποκαλύπτουν την αδιάλειπτη αγροτική ταυτότητα των κατοίκων της. Είναι γεγονός ότι η αρχαιολογία της Τήνου δεν είναι άγνωστη στους ανθρώπους που κατοικούν ή επισκέπτονται το νησί. Εντούτοις, τα πιο γνωστά στοιχεία για την αρχαιολογία του νησιού περιορίζονται κατά βάση στα αστικά κέντρα, στα ιερά και στα νεκροταφεία της αρχαίας Τήνου. Ως εκ τούτου, στη μελέτη αυτή θα επιχειρηθεί η προσέγγιση της καθημερινής και, ιδίως, της αγροτικής ζωής στην ύπαιθρο του νησιού κατά την κλασική και την ελληνιστική περίοδο, δηλαδή περίπου κατά τους πέντε τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες.

Κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, σε μεγάλο μέρος του σημερινού ελλαδικού χώρου κυριαρχεί η κοινωνική, πολιτική και θεσμική οργάνωση της πόλης-κράτους. Σύμφωνα με την οργάνωση αυτή, κάθε πόλη είναι αυτόνομη και αυτάρκης. Η αυτάρχεια μιας πόλης είναι ζωτικής σημασίας, καθώς αποτελεί βασική προϋπόθεση για την αυτονομία της. Η αυτάρχεια αυτή, λοιπόν, καθορίζεται και εξασφαλίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τα εδάφη που κατέχει η πόλη εκτός των τειχών της, στη λεγόμενη ύπαιθρο χώρα. Όσον αφορά την αρχαία Τήνο ειδικότερα, ολόκληρο το νησί αποτελούσε την αρχαία πόλη της Τήνου. Από τον 10ο μέχρι τον 4ο αι. π.Χ., το διοικητικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο βρισκόταν στο τειχισμένο άστυ στο Ξώμπουργο. Η θέση αυτή φαίνεται να επιλέχθηκε όχι μόνο για την αποφυγή των πειρατικών επιδρομών, αλλά κυρίως για τον έλεγχο των περιοχών με τα πλέον γόνιμα εδάφη και την ευκολότερη πρόσβαση σε αυτές, φανερώνοντας έμμεσα –ήδη από την



Εικ. 2: Η αγροικία με τον πύργο και την πλακόστρωτη αυλή.

εποχή αυτή– τον αγροτικό προσανατολισμό του νησιού. Από τον 4ο αι. π.Χ. και εξής, το αστικό κέντρο του νησιού μεταφέρθηκε στην περιοχή της σημερινής Χώρας, στη θέση Πόλες. Ωστόσο, αν και για τα αστικά κέντρα διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες, δεν μπορεί να πει κανείς το ίδιο και για την ύπαιθρο χώρα, η οποία εξασφάλιζε την αυτάρκεια της αρχαίας πόλης της Τήνου.

Εφαπτόμενο για τη μελέτη αυτή αποτελούν ορισμένες σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, που πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 2018-2022 φέρνοντας στο φως πολύ σημαντικά στοιχεία για την καθημερινή ζωή στην ύπαιθρο της αρχαίας Τήνου. Οι σωστικές αυτές ανασκαφές διενεργήθηκαν από τους υπογράφοντες, υπό την επίβλεψη της δρος Αναστασίας Αγγελούδου, Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων Τήνου (Εφ. Αρχ. Κυκλάδων). Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για την αποκάλυψη αρχαίων αγροικιών, οι οποίες, όσο απλές και ταπεινές και αν φαντάζονται, αποτελούν πλούσια πηγή πληροφοριών για το παρελθόν αλλά και για το παρόν της Τήνου. Στο παρόν κείμενο παρουσιάζονται τρεις χαρακτηριστικές αγροικίες, εστιάζοντας στα βασικά γνωρίσματά τους.

Στην περιοχή Βουρνή Κάμπου, σε ανασκαφή που διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση ξενοδοχειακής μονάδας, εντοπίστηκε αρχαία αγροτική εγκατάσταση. Με βάση τα στοιχεία που ήρθαν στο φως, η εγκατάσταση αυτή φαίνεται πως αποτελούσε τη μόνιμη κατοικία μιας οικογένειας. Όπως συνηθιζόταν στις αρχαίες ελληνικές οικίες, στο κέντρο της αγροικίας βρίσκεται η αυλή, που στην προκειμένη περίπτωση είναι πλακόστρωτη. Σε αυτήν είχαν πρόσβαση τα υπόλοιπα δωμάτια, τα οποία κατα-

σκευάστηκαν γύρω της. Έτσι, στα νότια εντοπίζεται ένα μεγάλο δωμάτιο, με τετράγωνη εσχάρα στο μέσο του δαπέδου του, μέσα στην οποία μάλλον έκαιγε η φωτιά. Η εστία αυτή αποτελούσε το βασικό γνώρισμα του οίκου, δηλαδή του δωματίου καθημερινής διαβίωσης. Στα δυτικά της αυλής εντοπίζεται ένα κατώφλι που φέρει εντορμίες για τον στροφέα της πόρτας και για τον μάνταλο σφράγισής της. Το κατώφλι αυτό οδηγεί προς ένα άλλο δωμάτιο, στο κέντρο του οποίου αποκαλύφθηκε ένας κτιστός πάγκος. Στο συγκεκριμένο δωμάτιο εντοπίστηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικών σκευών, κυρίως αμφορέων, αλλά και μαγειρικά σκεύη, διάφορα χρηστικά αγγεία και λίγα μελαμβοφή αγγεία πόσης, ενώ δίπλα στον κτιστό πάγκο εντοπίστηκαν και θαλάσσια όστρεα. Τα δεδομένα αυτά συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι στο δωμάτιο αυτό γινόταν η προετοιμασία του φαγητού, ίσως και η κατανάλωση. Μια δεύτερη πόρτα στον βόρειο τοίχο του δωματίου αυτού οδηγεί σ' ένα άλλο δωμάτιο απροσδιόριστης, προς το παρόν, χρήσης (χώρος διαμονής/κατάκλισης;).

Στα βόρεια της πλακόστρωτης αυλής, ένας επίσης πλακόστρωτος διάδρομος οδηγεί σε κυκλικό δωμάτιο με πολύ ισχυρούς τοίχους και έναν λεπτότερο τοίχο στο κέντρο. Το δωμάτιο αυτό ανήκε σε κυκλικό πύργο που διέθετε τουλάχιστον δύο ορόφους. Ο πύργος είχε, κυρίως, αμυντικό ρόλο. Δεδομένου ότι η οικία αυτή βρισκόταν στους αγρούς, έξω από τα τείχη της πόλης και αρκετά μακριά από αυτά, σε περίπτωση πειρατικής επιδρομής –κίνδυνος αρκετά συνη-



Εικ. 3: Ο πύργος της αγροικίας, απ' όπου εποπτεύονταν ο παρακείμενος όρμος.

θισμένος εκείνη την εποχή- οι κάτοικοι μπορούσαν να καταφύγουν στον πύργο για να προστατευτούν και να αμυνθούν αλλά και για να στείλουν προειδοποιητικά σήματα στην πόλη και στις άλλες αγροικίες. Πέρα από τον αμυντικό ρόλο του, όμως, ο πύργος λειτουργούσε και ως αποθήκη, όπως φανερώνουν η βάση πίθου που εντοπίστηκε κατά χώραν και τα πολυάριθμα θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων (κυρίως, πίθων και αμφορέων) που βρέθηκαν και φαίνεται να προέρχονται από το εσωτερικό του.

Με βάση τα διάφορα κινητά ευρήματα που εντοπίστηκαν -και ιδίως την κεραμική-, η αγροικία χρονολογείται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., δηλαδή στην κλασική περίοδο. Λόγω της απουσίας κεραμίδων στέγης και λόγω του ισχυρού πάχους των τοίχων, θεωρείται εύλογη η υπόθεση ότι η στέγαση των δωματίων της αγροικίας γινόταν με τράβες και στεγάδια, όπως στεγάζονταν τα σπίτια στην Τήνο μέχρι τον περασμένο αιώνα. Τα δάπεδα των δωματίων ήταν από πατημένο χώμα, ενώ πλάκες τοποθετούνταν ενίοτε εδώ κι εκεί, πρακτική επίσης γνωστή στις παραδοσιακές κατοικίες της Τήνου.

Σε πολύ μικρή απόσταση από την αγροικία με τον πύργο, εντοπίστηκε δεύτερη εγκατάσταση, επίσης αγροτικού χαρακτήρα, αλλά ελαφρώς μεταγενέστερη, καθώς χρονολογείται κατά τον 3ο και τον 2ο αι. π.Χ., δηλαδή στους ελληνι-



Εικ. 4: Η μικρή αγροικία, πιθανώς, κτηνοτρόφου.



Εικ. 5: Οι χώροι διαμονής, αποθήκευσης και επεξεργασίας του ελαιοκάρπου στην αγροικία με το ελαιοτριβείο.

στικούς χρόνους. Η εγκατάσταση αυτή αποτελούνταν από ένα απλό ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα. Το συγκεκριμένο κτίσμα ήταν κατασκευασμένο με αργούς λίθους, είχε ως δάπεδο τον μαλακό φυσικό βράχο και στεγαζόταν με κεραμίδες. Η κεραμική που εντοπίστηκε εντός του δεν περιλάμβανε αποθηκευτικά αγγεία, ενώ αντιθέτως υπήρχε πλήθος αμφορέων, μαγειρικών και άλλων χρηστικών αγγείων. Η παρουσία των συγκεκριμένων αγγείων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η περιοχή όπου βρίσκεται η αγροικία αποτελεί μέχρι σήμερα βοσκότοπο, φαίνεται να υποδηλώνει την κτηνοτροφική δραστηριότητα του ιδιοκτήτη.

Λίγο νοτιότερα, στην περιοχή Λάκκος Κιονίων, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε άλλη μία αρχαία αγροτική εγκατάσταση, η κύρια περίοδος λειτουργίας της οποίας τοποθετείται μεταξύ 2ου αι. π.Χ. και 2ου αι. μ.Χ. Η αγροικία του Λάκκου προσαρμόστηκε στην έντονη κατωφέρεια του εδάφους και γι' αυτό τον λόγο αναπτύχθηκε σε δύο επίπεδα. Οι τοίχοι εδράζονται στον φυσικό βράχο και είναι κατασκευασμένοι από αργούς ή αδρώς κατεργασμένους λίθους. Τα δάπεδα των δωματίων αποτελούνταν από πατημένο χώμα ή από τον ίδιο τον φυσικό βράχο, ο οποίος είχε υποστεί την κατάλληλη λάξευση ώστε να προσφέ-